

## *Tényezők és folyamatok Horvátország jelenlegi etnikai térszerkezetének alakulásában*

*Végh Andor<sup>10</sup>*

### **1. Bevezetés**

Horvátország területének etnikai, de mondhatjuk teljes szociálgeográfiai, humán-földrajzi jellegét az évszázadok során többtényezős, többpólusú rendszerek határozták meg. Így van ez napjainkban is. A XX. század utolsó évtizedében lezajlott háború a balkáni, délkelet európai nagytérrel kapcsolatos folyamatokat (szeparatista kisebbségi törekvések, potenciális belső határok megjelenése) erősítette fel, holott a horvát állam jelentősebb részei inkább a Mediterráneum és Közép-Európa társadalmi folyamataira jellemző fejlődési utakat örökölték.

Ez a kettősség (esetleg hármasság) jellemző az etnikai arculatra is. Így, jelen vannak a közelmúlt háborús cselekményeinek friss emlékei (lakosságcsere, menekültek) ugyanúgy, mint a középkor óta e területen élő kisebbségek. Nem szabad azonban kihagynunk az esetleges latolgatásokból a (háborús időszakban felértékelődött) nyugat-európai és (bosznia-) hercegovinai horvátságot sem, akik eltérő, de jelentős hatást gyakorolnak anyaországuk életére.

A 2000-ben módosított és jelenleg is hatályos horvát alkotmány – hasonlóan a szlovénhez, de ellentétben a magyarral – megkülönböztet úgynevezett autochton és „egyéb” nemzeti kisebbségeket. Az autochton kisebbségek a következők: szerb, cseh, szlovák, olasz, magyar, zsidó, német, osztrák, ukrán, ruszin. A 2002-es népszámlálás a következő kategóriákat sorolta még föl az egyéb kategóriából kiemelve: albán, bolgár, bosnyák, montenegrói, makedón, lengyel, roma, román, orosz, szlovén, török, vlah.<sup>11</sup>

Ebből is látszik, hogy Horvátország kapcsán el kell választanunk a „jugoszláv éra” és a „Jugoszlávia előtti éra” nemzeti kisebbségeit, amely klasszifikációval párhuzamosan elválnak a jugoszláv-déliszláv nemzetek (különösen azok, amelyeknek önmeghatározásában, nemzeti evolúciójában a döntő, illetve a végső fázis az SZHSZ királyság és a titói államok időszaka alatt ment végbe) a Jugoszlávián kívüliektől, a nem déli szlávoktól.<sup>12</sup>

Jelenleg Horvátországban a kisebbségi kérdés a szerb-kérdésben kulminál, és nem csupán a közelmúlt háborús eseményei miatt, de azért is, mivel ők alkotják a legjelentősebb kisebbséget. Horvátország euro-atlanti integrációjának az útjában jelenleg is azok a legmarkánsabb akadályok - de ez elsősorban a 2000, 2002 előtti időszakra volt jellemző -, amelyek az emberi és kisebbségi jogok területén mutatkoztak, mutatkoznak (háborús bűnösök kiadása, kisebbségi jogok gyakorlása - perszonális szinttől az állami szintig).

<sup>10</sup> Óraadó, PTE TTK Politikai Földrajzi és Területfejlesztési Tanszék.

<sup>11</sup> Ebből a klasszifikációból szembetűnő, hogy a volt Jugoszlávia nemzetei és kisebbségei közül egyedül a szerb számít autochtonnak, a volt Osztrák-Magyar Monarchia nagyobb népei közül pedig csak a románok, lengyelek, szlovénok valamint a romák (az ő esetük kissé összetettebb) nem.

<sup>12</sup> A romák és az albánok esete szintén összefügg a jugoszláv államokkal, annak ellenére, hogy nem déli szláv népek.

	1948	1953	1961	1971	1981	1991
<b>Horvátok</b>	79,20	79,55	80,29	79,38	75,08	78,10
<b>Szerbek</b>	14,47	15,02	15,02	14,16	11,55	12,16
<b>Muzulmánok</b>	0,03	0,41	0,07	0,42	0,52	0,91
<b>Jugoszlávok</b>	-	-	0,37	1,90	8,24	2,22
<b>Összes délszláv</b>	93,70	94,98	95,75	95,86	95,39	94,19
<b>Egyéb</b>	6,30	5,02	4,25	4,14	4,61	5,81

Szerk. Végh Andor 2005.

### 1. táblázat. Horvátország jelentősebb etnikai csoportjainak százalékos megoszlása népszámlálásonként

#### 2. A háború hatásai

A háborús migrációk 1991-ben kezdődtek, ekkor Horvátországból mintegy 150 000 ember menekült el az egykori Jugoszlávia határain kívülre<sup>13</sup>, valamint 35 560 fő (zömmel szerbek) a volt Jugoszlávián belülré, Szerbia, Montenegró és Bosznia-Hercegovina területére. Ez a szám a teljes lakosság megközelítőleg 4%-át jelentette. 1991-től kezdve a harmadik országban regisztráltak száma évről évre csökkent, ami inkább magyarázható a menekültek hazatérésével, mint a fogadó országban való letelepedésükkel.<sup>14</sup> Az előbbi folyamattal szemben Horvátországból a volt Jugoszlávián belülré menekültek száma 1991-től kezdve 1997 szeptemberéig, a már említett 35 560 főről folyamatosan 376 999 főre emelkedett. A Daytoni Békével és a horvát Duna-mente Erdődi Egyezmény általi békés reintegrációjával, 1996-tól 2003-ig 82 357 szerb menekült tért vissza Horvátországba Szerbia és Montenegróból, valamint Bosznia-Hercegovinából. A vissza nem tért szerbek számáról sajnos csak becslések léteznek. A Szerbia és Montenegró területén lévők a 2002-es szerbiai népszámláláskor 220 164-en voltak (együtt a menekülés kezdete óta született gyermekekkel), azóta azonban a szerbek visszatérése, még ha nem is tömegesen, de folyamatos volt. Bosznia-Hercegovinában népszámlálás hiányában csak becslést állnak rendelkezésünkre. Az ott tartózkodó főleg szerb nemzetiségű menekültek számát 40 000 és 80 000 közé teszik a becslések (összességében a horvát hatóságok mintegy 260 000 főben állapították meg a vissza nem tért horvátországi szerbek számát).

#### 3. Területek és kisebbségek

Az említett két kisebbségi kategória, az autochton (továbbiakban csak „régí”) és a nem autochton (továbbiakban csak „új”) kisebbségek közötti leglátványosabb különbség, a szállásterületük szerkezetének eltérő jellegében mutatkozik meg. Amíg a „régí” kisebbségek mindegyike egyfajta földrajzi koncentrációt mutat (az olasz kisebbség kivételével ezek a területek Horvátország pannóniai részén helyezkednek el), addig az „újak” a romák kivételével főként elszórva – valamivel erősebb koncentrációban csak az ország lakosságának mintegy 20%-át kitevő fővárosban, illetve az észak-dalmáciai (Kvarner) és isztriai tengerparti részen – helyezkednek el.

<sup>13</sup> A horvát szakirodalom ezeket a menekülteket többségben horvátoknak tartja, azonban ez nem ilyen egyértelmű, ugyanis jelentős számú magyar, szerb és egyéb nemzetiségű is elmenekült az 1991-ben megszállt területekről.

<sup>14</sup> Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy megbízható menekültügyi statisztika nem létezett sem Horvátországban, sem a fogadó országokban.

A szállásterületi különbségek a kisebbségi csoportok eltérő geneziséről tanúskodnak. Amíg a „régí” kisebbségek évszázadokkal ezelőtt hosszú történelmi folyamatok eredményeképpen, esetleg szervezett telepítés által (ez is indokolja a területi koncentrációt) kerültek Horvátország területére, addig az „új” kisebbségek csak néhány évtizede laknak statisztikai értelemben jelentősebb tömegben Horvátországban. Mivel a horvát gazdasági fejlődés tengelye a főváros és az észak-adriai tengerpart, az új kisebbségek képviselői ide telepedtek le nagyobb koncentrációban.

Tipikus példát nyújtanak erre az albánok, mint a „jugoszláv éra” gazdasági migránsai Koszovóból, illetve Nyugat-Macedóniából. Országszerte, de kiemelten az isztriai tengerparton vendéglátóipari egységeket – cukrászdákat, pékségeket – üzemeltetnek magánvállalkozóként.<sup>15</sup>

A *bosnyákok, macedónok, montenegróiak* jelenléte és eloszlása nagyon hasonló az albánokéhoz. Zömmel az elmúlt időszak belső migránsai, illetve vegyesházasságok saját nemzeti öntudatukat fel nem adott tanúi. A bosnyákok, mint szomszéd nép Horvátország második legnagyobb kisebbsége (e két indokkal, valamint az egykori menekülttáborok elhelyezkedésével magyarázható területi eloszlásuk policentrikussága is).

A *szlovének* részben gazdasági migránsok, bár más indítással, mint az eddig említettek. Zágráb mellett ugyanis a teljes adriai part mentén az előbbi példánál kiegyenlítettebb arányban képviseltetnek, mint a horvát-szlovén határ mentén. Az isztriai szlovének a félsziget szláv lakosságának történelmi részét képezik.

Az *orosz, román, lengyel, bolgár, vlach és török* kisebbségek mindegyikének jugoszláviai magterületei Horvátországon kívüliek voltak (az első háromé a Vajdaságban, a második kettőé Ószerbia keleti határszélein, a törököké pedig Macedóniában, kisebb koncentrációban pedig Koszovóban). Az ő statisztikai „létük” akár a vlachoké szintén jugoszláv örökség (bár a vlahok egy unikális nyelvi csoportjának maradéka az isztrorománok, akik a Čičarija hegység mentén élnek, kivételt képeznek), a 2001-ben összeírt mintegy 12 vlachot azonban nagy merészség lenne komoly tényezőnek nevezni, illetve területi koncentrációjukról beszélni.

Az „új” kisebbségek kakukktojásai némiképpen a *romák*, akiknek két alapvető csoportját különböztethetjük meg.<sup>16</sup> Az első csoport sokkal inkább a „régí” kisebbség jellegével bír, szállásterületük a Muraköz, a verőce–kaproncai Drávamellék és Baranya. Évszázadok óta élnek már ezeken a területeken (16–17. század), azonban letelepítésük csak a huszadik században történt meg. A másik roma csoport elsősorban a többi gazdasági migránshoz hasonló szórt szállásterületű, kiemelten zágrábi, isztriai koncentrációjú. Ők a volt Jugoszlávia déli területeiről érkeztek az elmúlt 50 év folyamán. Vallásuk a katolikus valamint az ortodox mellett zömmel a muszlim, és az oláh cigány nyelvjárás valamely dialektusát beszélik.

A „régí” kisebbségek közül a németek és az osztrákok különválasztása a jugoszláv statisztikák öröksége. Valójában ők egy etnikai csoportot képviselnek. Az első német telepések horvát földön a 12. századtól megjelenő szászok voltak, akik Északnyugat-Horvátországba (Samobor, Varasd, Körös) bányászokként érkeztek. A legnépesebb német

<sup>15</sup> Bár az albánok már a 18. századtól kezdődően letelepednek az adriai tengerpart zadari és trogiri vidékeire (arbanasi), folyamatos asszimilációjuknak köszönhetően nem ők adják a horvátországi albánok jelentősebb részét.

<sup>16</sup> Nyelvjárás szempontjából nyilván többet is, de ilyen részletekben ezt a kérdést nem kívánjuk részletezni e tanulmány keretein belül.

betelepülő csoportok a déli német területekről származnak (Bajorország, Elzász, Lotaringia, Hessen, Baden, Württemberg) és több hullámban érkeznek, telepednek le elsősorban a Dunamelléken, Baranyában, Szerémségben és Szlavónia bizonyos részein III. Károly, Mária Terézia és II. József ideje alatt. Az így kialakult német települések, és maguk a lakosaik a Monarchia széteséséig egyfajta lassú kulturális és gazdasági fellendülésen, öntudatra ébredésen mentek keresztül.

A második világháború befejeztével megkezdődik a horvátországi németek kálváriája. A „svábok” többsége a kitelepítést erőszakkal is megvalósító, visszavonuló német csapatokkal együtt hagyja el az országot. A maradék németiséget a kollektív bűnösség vádjával mintegy 70 koncentrációs táborba gyűjtik (ez a teljes Jugoszláviára vonatkozik) és vagy halálra dolgoztatják, vagy menekülésre kényszerítik őket. A háború német áldozatainak száma megközelítőleg 30 000 fő, rajtuk kívül a koncentrációs táborokban mintegy 70 000-90 000 ember hunyt el és körülbelül 320 000 vándorolt ki. A horvátországi németek száma jelenleg az osztrákokéval együtt 2 635 fő (REICHENBERG 1994).

A *ruszinok, ukránok és szlovákok* Mária Terézia uralkodásának idején költöznek a Bácskába. Idővel a magas népszaporulat és a termőföld szűkössége miatt az 1830-as években megjelennek a Szerémség és Szlavónia határán,<sup>17</sup> majd később kissé nyugatabbra is.<sup>18</sup> Az 1950-es évek iparosodási hullámával jelentős arányuk költözik Kelet-Horvátország nagyobb városaiba (Eszék, Vukovár, Vinkovci) és a fővárosba. Mégis, városokba áramlásuk legnagyobb hulláma az 1991–1995-ös háborúban és azt követően következik be, amikor is elmenekülve a szerb hadsereg által elfoglalt és támadott falvaikból a ruszin, ukrán s szlovák lakosság nagy része már nem költözik vissza eredeti falusi környezetébe. Így a szlovákok zöme Ilok és Našice, a ruszinok és ukránok jelentős része Vukovár és Zágráb városban lakik.

Az előbbiekkal ellentétben a *csehek* nem a Vajdaságon (Bácska, Bánát) keresztül, hanem három hullámban közvetlenül Horvátország területére (elsősorban Daruvár és környéke) telepedtek nagyobb számban 1791-től kezdve az 1830-as évekig bezárólag. Jelenleg is egykori betelepülésük területén laknak, számuk azonban folyamatos fogyást mutat. Mivel ez a terület a Jugoszlávia szétesését követő háborúban súlyos háborús cselekmények színtere volt (a megszállt Nyugat-Szlavónia), a csehek nagy része elmenekült. A cseh származású gyermekeket a horvát és cseh külügyminisztériumok, valamint a Horvátországi Csehek Szövetségének együttműködésével Csehországba menekítették. A háborút követően e menekültek nagy része visszatért eredeti lakhelyére. Daruváron jelenleg is működik cseh óvoda és általános iskola.

Az *olaszok* jelenleg az egyetlen autochton kisebbség, melynek szállásterülete nem a pannon horvát régióban<sup>19</sup>, hanem az Isztriai félszigeten, a Kvarnero területén van, de kisebb számban Zadarban és közvetlen környékén is jelen vannak.<sup>20</sup> A XX. században az olaszok száma attól függően változott, hogy a vizsgált területen melyik állam (Jugoszlávia vagy Olaszország) fennhatósága volt éppen „aktuális”.

<sup>17</sup> A ruszinok Mikluševci és Petrovci, a szlovákok pedig Đakovo, Našice környékén.

<sup>18</sup> A ruszinok Piškorevci, Donji Andrijevi, a szlovákok Pakrac körzetében.

<sup>19</sup> Bár kisebb olasz közösség (a teljes horvátországi olaszság 4%-a) él a Požeško-slavonska megyében található Pakracban és Lipikben.

<sup>20</sup> Ezek többnyire azok a területek, amelyek a két világháború közti időszakban olasz fennhatóság alatt álltak.

A horvátországi *zsidóság* eredetét tekintve kettős. A tengermelléki részeken (dubrovnikai központtal) a spanyol eredetű szefárdok, a pannon területeken pedig a kelet-közép európai askenázi zsidóság volt jellemző. A második világháborút megelőzően a legnagyobb közösségeik Zágrábban<sup>21</sup> és Eszéken voltak. Az 1941–45 között főnálló fasiszta NDH-ban megtörtént a horvátországi (és bosznia-hercegovinai) zsidók elleni genocídium, melynek következményeképpen a közösség megközelítőleg 75–80%-a veszett oda. A legutóbbi népszámlálás 576 zsidót regisztrált, akik nagyobb része, 64%-a Zágrábban él.

A szerbek után a *magyarok* a legnagyobb autochton kisebbség Horvátországban. Letelepedésük a Dráva–Száva közére már a Kárpát-medencébe érkezéskor megkezdődött, de összefüggő szállásterületük csak Szlavónia északkeleti részén és a Nyugat-Szerémségben, illetve a Drávától északra eső Dél-Baranyában alakult ki. Ezt a török hódításokat követő elnéptelenedések és a későbbi etnikai változások földarabolták és egyre ritkább textúrájúvá tették. A 19. században a határőrvidék polgári közigazgatás alá vonásával (elsősorban a Dunántúlról) jelentősebb számú magyar vándorolt ki a mai Horvátország területére (Hajdú Z. 2006). A kivándoroltak jelentős mértékben beolvadtak, illetve az első világháború után az optációs joggal élve elhagyták az SZHSZ Királyságot. A második világháborút már nem követte az 1920-as évekhez mérhető kivándorlási hullám, azonban a magyarok elsődleges szállásterületének számító Baranya Háromszöget az 1995-ig tartó, Jugoszlávia szétesését követő háború kiemelten sújtotta (még inkább a szlavóniai szórványban élőket, gondoljunk az etnikai tisztogatástól leginkább szenvedett Kórógyra vagy Szentlászlóra). Nehéz megbecsülni az ekkor Magyarországra költözők és vissza nem tértek számát, arányát. A már említett okokon kívül a kettős állampolgárság Horvátország és Magyarország között létező intézménye miatt is. A magyarok jelenlegi szállásterülete elsősorban a horvát baranyai terület, valamint az annak déli határát képező kelet Szlavónia néhány települése (de itt csak szórványban), de az előbbieknél jóval kisebb arányban Daruvár környékén is megtalálhatók (Kocsis 2003).

#### 4. A szerbek 1991 után

A szerbek Horvátország önállóságával egyértelműen elveszítették államalkotó szerepüket, kisebbség lettek, ugyanakkor a háborús cselekmények által létszámuk is jelentősen csökkent. Ez utóbbi a „bűvös” 8% alá esett vissza (megközelítőleg 5%-ra). Ezáltal elveszett a területi autonómia követelésének bármilyen formájú jogos, belátható időn belüli megvalósítható reális esélye.

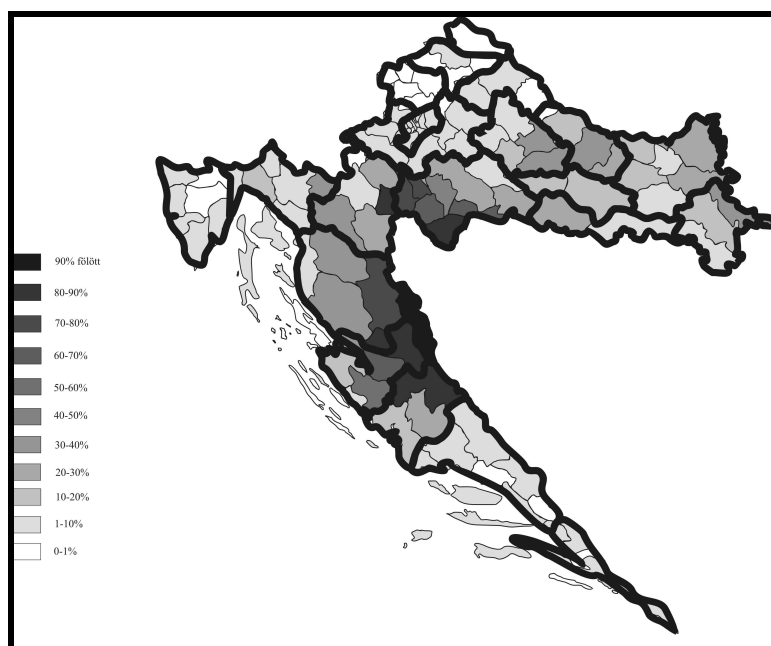
A legsúlyosabb tényezőnek azonban mégis a többségi, azaz a horvát nemzettel szemben kialakult viszonyuk mondható, ennek néhány elmúlt évekbeli közvélemény-kutatási eredmény is a bizonyítéka.<sup>22</sup> A jelenlegi szerb vezetés Horvátországban – megfogyatkozva és megtépázva – elállt a területi kérdések erőszakos vitájától. Jelenleg a Horvátországon belüli autonómia a kérdés és a tét, de ezzel szorosan összefügg a szerbek visszatérésének, visszatérítésének politikája is.

<sup>21</sup> Bizonyos becslések szerint ekkor Zágrábban mintegy 11 000 zsidó élt.

<sup>22</sup> A sok közül egy a 2004. szept. 15-én megjelent Jutarnji List-ben bárki által hozzáférhető.

### 5. A szerbek és a közigazgatási reform

1992. december 20-án a horvát állam az ország egészére vonatkozóan új közigazgatási beosztást léptetett életbe, a megyerendszert. Ezt a Horvát Parlament 1992. december 29-én fogadta el. Az új rendszer azt az elaprózott (Jugoszláviától örökölt) opcinai (közösségi, járási) rendszert írta felül (illetve jogköreit jórészt átruházta a megyék szintjére), amelyen a horvátországi szerbek területi autonómia és önrendelkezési követelésesei alapultak. 1991-ben (opcinai szinten) ugyanis a szerbek két opcinában alkottak relatív, tizenegyben pedig abszolút többséget.



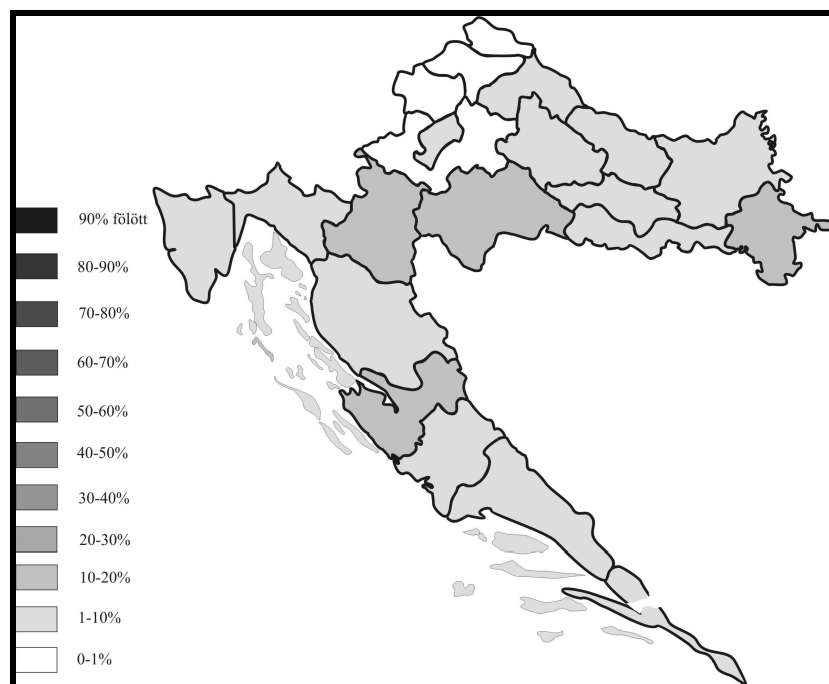
Szerk. Végh Andor 2005.

**1. ábra: Szerbek Horvátországban, opcinánként 1991-ben (feltüntetve az 1992-ben kijelölt megyehatárokat)**

A megyék határainak meghúzásánál nem a szerb etnikai közösség érdekei érvényesültek (ekkor még javában zajlott a háború), így a szerb etnikai tömb közigazgatásilag felszabdaldott, nem beszélve a későbbi hadműveletek demográfiai hatásáról. A „Villám” és a „Vihar” hadművelet<sup>23</sup> következtében a horvátországi szerbség csaknem kétharmada elhagyta Horvátországot. Ezáltal arányuk 5%-nyira csökkent, és a hadműveletben visszafoglalt területi egységek bekerültek a megyerendszerű közigazgatási felosztásba.

<sup>23</sup> Horvátul Bljesak és Oluja hadműveletek.





Szerk. Végh Andor 2005.

## 2. ábra: Szerbek Horvátországban a 2001-es népszámlálás szerint, megyénként

A 2001-es népszámlálási adatok alapján a szerbek aránya csak három megyében lépte át a 10%-ot, és egy megyében sem haladta meg a 15,41%-ot (legmagasabb mutató a Vukovár-szerémségi megyében). Az is kitűnik a két ábra összehasonlításakor, hogy a horvátországi szerbek „klasszikus” (háború előtti) területi elhelyezkedésében egyfajta súlypont-áthelyeződés figyelhető meg. Ez annak köszönhető, hogy a krajainai szerbség területe háborús cselekmények (a már említett hadműveletek), a dunamenti részek (Eszék-Baranya és Vukovár-szerémségi megyék területe) pedig békés reintegráció által kerültek vissza Horvátország ellenőrzése alá. Így ez utóbbinál a menekültáradat és a tömeges kivándorlás elmaradt (bár e területek szerbsége is jelentősen megfogyatkozott), ezért a teljes kisebbségi oktatási és kulturális intézményrendszer folyamatos működésére is elsősorban itt van lehetőség (M. CSÁSZÁR Zs. 2006).

Horvátországban tehát a szerbek számának drasztikus csökkenésével, csökkentésével és új közigazgatási határok megvonásával - eltörölve a meglévő közigazgatási struktúrát és a kisebbségi határokat - „integrálták” az ország legnagyobb kisebbségét.

*Irodalom:*

- JURKOVIĆ, I. (1994): Status njemačke nacionalne manjine i udio njene imovine u Ostvarenju agrarne reforme i savezne kolonizacije (1994–1948) ili ogleđni primjer fenomena isključivosti. In Reichenberg (ed.): Nijemci u Hrvatskojučer i danas. Njemačka Zajednica, Zagreb. pp. 107–117.
- KOCSIS K. (2003): Horvátország pannon területeinek etnikai térképe. MTA Földtudományi Kutató Központ, MTA Kisebbségkutató Intézet. Bp.
- M. CSÁSZÁR ZS.(2006): Horvátország oktatási rendszerének sajátosságai. Balkán Füzetek 4. szám pp. 99-112.
- PAP N. (1998): Centrifugális és centripetális erők az olasz államtérben. Konferenciakötet, A Mediterráneum szerepe az európai történelemben és politikában Nemzetközi Konferencia, Szeged, Konferenciakötet, pp. 175–186.
- PAP N. (2006): A délnyugati korridor jelentősége Magyarország számára. In: Pap N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja,
- PETROVIĆ, R. (1987): Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt. Istraživačko izdavački centar SSO Srbije Beograd, pp. 38–40.
- POKOS, N. – ŽIVIĆ, D. (2004): Demografski gubici tijekom domovinskog rata kao odrednica depopulacije Hrvatske (1991.–2001.). In.: Društvena istraživanja 72–73. Zagreb, Institut društvene znanosti Pilar. 2004. július–október. pp: 727–750.
- REICHENBERG, B. G. (1994): Kulturno povijesni identitet Nijemaca u Hrvatskoj. In Reichenberg (ed.): Nijemci u Hrvatskojučer i danas. Njemačka Zajednica, Zagreb. pp.3–21.
- REMÉNYI P. – VÉGH A. (2005): Tolna megye etnikai szerkezetének történeti változásai, a német és a szerb kisebbség etnikai térségváltozásának vizsgálata. In: Pap (szerk. 2005): Terület- és településfejlesztés Tolna megyében. Babits Kiadó, Szekszárd
- SOKCSEVITS D. (2000): A horvát nemzettudat fejlődése (XVIII-XX. század) IN:Ábrahám-Halász-Koherz (szerk)-Pro minoritate 2000/Nyár Pro minoritate alapítvány 2000. pp. 25–30.
- ŽULJIĆ, S. (1989): Narodnosna struktura Jugoslavije i tokovi promjena Ekonomski institut-Zagreb, pp. 61–75.
- Business Monitor (2006): The Serbia & Montenegro business forecast report, Q3 2006, London.